

Azərbaycan arxeologiyasının ciğirdaşı

Qobustan qayaları minilliklərin sirrini İshaq Cəfərzadəyə etibar etmişdi

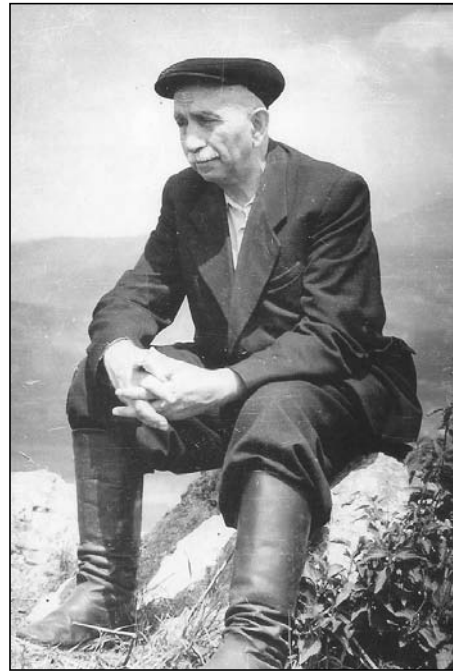
Azərbaycanın ilk arxeoloq-etnoqraf alimlərindən biri, əməkdar elm xadimi, istedadlı tədqiqatçı İshaq Məmmədza oğlu Cəfərzadənin adı vətənimizdə və ölkəmizin hüduqlarından kənardə elmi ictimaiyyətə yaxşı tanışdır. Onun adını İngiltərə, Almaniya, İtaliya, Fransa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, İspaniya, uzaq ABŞ və Kanadada çox eşidiblər. Milli arxeologiya məktəbinin yaradıcılarından sayılan, misilsiz Qobustan mirasının ilk tədqiqatçısı kimi tanınan bu şəxsiyyətin fəaliyyəti beləcə hər yerdə maraq doğurub.

İshaq Cəfərzadə 1895-ci ildə qədim Gəncədə sərrac kimi məşhur Məmmədza kişinin ocağında dünyaya göz açıb. Altı yaşındaykən atası onu mədrəsəyə verir. Balaca İshaq burada ərəb və fars dillərini öyrənir və ilk dəfə dahi həmyerlisi Nizaminin əsərlərini oxuyur. Sonra o, altı illik şəhər məktəbində təhsil alır və yeni bir dillə - rus dilinə yiyələnir. Hələ məktəbliyə daim yeni nəşə öyrənməyə, geniş, dərin bilik əldə etməyə can atır. Bu keyfiyyətlə balaca İshaq müəllimlərinin hörmət və sevgisini qazanır. Təhsil almaqla yanaşı, İshaq atasının yanında işləməyə də vaxt tapır, ona köməklik edir və həvəslə qədim xalq sənət növlərindən sayılan sərraclığın sirlərinə vaxıf olur. Məktəbi bitirdikdən sonra o, bir müddət bu sənətdə çalışır. Şübhəsiz, onda Azərbaycan xalq sənətinə, xalq məişət və təsərrüfatına sonsuz məhəbbət məhz burada yaranır. Gənc İshaq Cəfərzadə elmə böyük maraq göstərdiyi üçün gecə-gündüz mütaliə edir, müstəqil surətdə savadını artırır. Qədim və zəngin tarixə malik Gəncə şəhəri, ətrafındakı abidələr və hər il yay vaxtı dincəldiyi Xaçbulağın qalaları onda tarix elminə, arxeologiyaya böyük həvəs oyadır. Beləcə, tarix elminə vurğunluğu onu Bakıya - ali təhsil almağa çəkib gətirir. Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsinə daxil olur və oranı əla qiymətlərlə bitirir. Amma bununla da kifayətlənmir, sənədlərini Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinə verir. İshaq Cəfərzadə universitet təhsilini də uğurla başa vurur.

Hər iki ali məktəbdə oxuduğu zaman elmi işə daha böyük maraq göstərir, arxeoloji və etnoqrafik deməklərin işində, yeni yaranan "Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət" in, eləcə də "Azərbaycanın qədim və incəsənət abidələrini qoruyan komitə"nin tədqiqatlarında fəal iştirak edir. Elə bunun nəticəsi kimi 1926-cı ildə hələ universitetdə oxuyarkən Azərbaycan Dövlət Tarixi Muzeyinə elmi işçi vəzifəsinə qəbul olunur. Ta o vaxtdan ömrünün sonunacan bütün həyatı xalqımızın qədim maddi mədəniyyət tarixinin araşdırılmasında keçir. Məhz bu baxımdan onun həyatı, uzun yaradıcılıq yolu Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin bütün ardıcıl inkişaf mərhələlərini əks etdirən bir kitaba bənzəyir. Ölkəmizdə geniş arxeoloji axtarışlar və qazıntılar aparmış 20-dən artıq arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyaların təşkil və işinin bilavasitə İshaq müəllimin adı ilə bağlı olması deyilən fikrə sübutdur.

İ.Cəfərzadənin arxeoloq fəaliyyəti 1926-cı ildən başlayır. Akademik İ.İ.Meşşaninovun başçılıq etdiyi ekspedisiyaların tərkibində Xocalıda və Qızıl-Vəngdə, Çovdar və Yaloylutepədə arxeoloji qazıntılar apardığı, maraqlı etnoqrafik məlumatlar topladığı tarixdən. O həmin il Azərbaycanın ilk arxeoloqlarından sayılan Davud bəy Şerifovun rəhbərliyi ilə qədim Qəbələ şəhər yerində başlanan qazıntıların da iştirakçısı olur. Axtarışlara meyilli, elmə təşnə gənc İshaq ixtisasını təkmilləşdirmək və təcrübə toplamaq məqsədilə 1929-cu ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının təşkil etdiyi ekspedisiyanın işinə qoşularaq Qara dənizin şimalındakı antik dövrlərə aid Olviya şəhər yerində də qazıntılar aparır. Qazandığı təcrübə qısa vaxtda Azərbaycan Dövlət Muzeyində zəngin arxeoloji fond yaratmaq və xüsusi şöbə açmaq natiçələrinə.

Onun ilk elmi axtarışları sırasında qədim Gəncə qazıntıları xüsusi yer tutur. Şərqi, eləcə də dünyanın söz nəhənglərindən olan Nizami

Gəncənin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar İshaq müəllimin rəhbərliyi altında qazıntılar aparılır. Gərgin əmək bəhrəsini verir: az vaxtda qədim Gəncə şəhərinin yeri daşqıl müəyyənləşdirilir və geniş qazıntılarla burada qala divarlarının, sənətkarlıq məhəllələrinin, şəhər körpülərinin və başqa tikintilərin qalıqları zahirə çıxarılır, yüzlərcə dəyərli maddi mədəniyyət nümunələri aşkarlanır. Bu zaman alimin Gəncənin ətrafında Nizami dövründən daha qədimə - tunc dövrünə aid çoxlu abidələr aşkara çıxarması, xalqımızın mədəni nailiyyətlərinin dərin köklərini sübuta yetirməsi olduqca dəyərlidir.

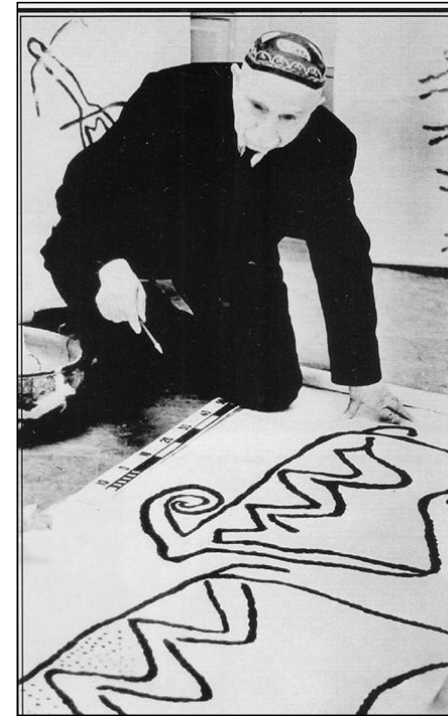
Gəncə qazıntıları zamanı böyük Nizaminin qəbrini açmaq və onun müqəddəs nəşini gün işığına çıxarmaq şərəfi İshaq Cəfərzadəyə nəsib olub. Yubiley günlərində o, bu müqəddəs əmanəti ölməz "Sənsiz" in ecazkar sədələri altında şairin şərəfinə yeni ucaldılmış türbədə qara marmər sənduqəyə qoyur.

Yeri gəlmişkən, Gəncə qazıntılarının nəticələrlə sonralar cəfəkeş alim "Qədim Gəncənin tarixi-arxeoloji öçerki" kimi ciddi bir elmi əsər ərsəyə gətirir. Bu mövzu əsasında o, 1944-cü ildə uğurla namizədlik dissertasiyasını müdafiə edir. Həmin arada və müharibədən sonrakı illərdə İshaq müəllim Bakı limanında yerləşən sirlə "Şəhri Səbayıl" da və Yaloylutepədə arxeoloji tədqiqatlarla başlayır. Dörd tərəfdən Xəzərin dalğaları ilə yuyulan "Şəhri Səbayıl" tədqiqatları zamanı ağır və gərgin zəhmət hesabına dənizin dibindən 200-dən artıq iri ölçülü yazılı daş çıxarmağa müvəffəq olur. Bu qalaların XIII əsrə aid olması və orta əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin mühüm yer tutması tədqiqatların nəticəsində təsdiqini tapır. Digər ekspedisiya - Yaloylutepə qazıntıları da əhəmiyyətli nəticələrlə tarixə düşür. Bu qazıntılarla respublikamız ərazisində qədim və özünəməxsus bir mədəniyyətə aid çoxlu yeni əşyavi-dəlillər üzə çıxarılır.

Yorulmaz arxeoloqun müharibədən sonrakı illərdə apardığı tədqiqatların əsas və mühüm hissəsi Qobustanın qayaüstü rəsmlərlə bağlıdır. Qobustan qayaüstü rəsmləri ilk dəfə 1930-cu illərin sonlarında aşkar edilsə də, təcrübəli alim onların elmi tədqiqinə nisbətən gec başlayır. Tez bir zamanda burada 5000-ə yaxın qədim qayaüstü rəsm aşkar edilir. Rəsmlərin hamısı daşqıl qeydə alınır və alimin həyat yoldaşı, onun tədqiqatlarının ən yaxın köməkçisi, Azərbaycanın ilk qədim dövr araşdırıcı rəssamlarından olan Səfiyyə xanım tərəfindən daşqılka kağıza köçürülür. İshaq müəllim bu rəsmlər üzərində illər boyu tədqiqatlar aparır, yuxusuz gecələr, zəhməti sayəsində onların sirlərini öyrənə bilir.

Rəsmlər üzərində belə uzun və səmərəli iş alimi bütün dünyada qədim qayaüstü təsvirlərin ən dəqiq və təcrübəli tədqiqatçılarından biri kimi tanınır, şöhrətləndirir. Buna görə də İshaq müəllimin qayaüstü rəsmlər üzərində iş təcrübəsi yerli və xarici alimlər üçün gözəl məktəb sayılır.

Qobustan təsvirlərinin ən qədim nümunələrini orta daş - mezolit dövrünə aid edən tədqiqatçı onların 9-10 min il əvvəl çəkildiyini sübuta yetirir. Axtarışların davamında Qobustanın daş salnaməsində aşkarlanan təsvirlərin sayı daha da artır. Təsvirlərdə mis, tunc və dəmir dövrlərində Qobustanın bu qeyri-adi daş kitabında qədim təsərrüfat sahələrinin genişlənməsi, inkişafı, dini təsəvvürlərin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar daha geniş məzmunlu və kompozisiyali lövhələr - əsl incəsənət əsərlərinin əksini tapdığı aşkarlanır. İshaq müəllim ciddi sənətlər hər bir rəsmi dövrə görə mənasını açıq, onların işlənmə üslubunu aydınlaşdırır. Dünyanın müxtə-

lif yerlərində tapılmış qədim qayaüstü təsvirlərə yaxşı bələd olan təcrübəli arxeoloq Qobustan təsvirlərinin seçiyəvi xüsusiyyətini, bədi və tarixi əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. Onun tədqiqatlarının əlamətdar cəhətlərindən biri də buranın qədim təbii-coğrafi şəraitinin nəzəri-bərpası ilə bağlı məqamdır. Uzaq keçmişdə Qobustanın iqliminin rütubətli və tropik iqlimə yaxın olduğu qənaətinəydi alim. Ərazi sulu çaylara, çoxlu bulaqlara və bol ot örtüyünə malik olduğundan burada saysız-hesabsız ov heyvanlarının özlərinə sığınacaq tapdığı və yerli qəbilə və tayfaların mal-qara sürüləri saxladığı təsvirlərin diliylə təsdiqini tapırdı.

Onun qaya təsvirlərinin dövrlərə görə işlənmə üslubları haqqında fikirləri xüsusilə qiymətli-dir. Fəxr ediləsidir ki, dünya qayaüstü təsvirlərinin tədqiqində onların dövrlərə görə işlənmə üsulları sirlərinin açılması bilavasitə görkəmli alimimiz İshaq Cəfərzadəyə məxsusdur. Və İshaq müəllimin başladığı Qobustan arxeoloji tədqiqatlarının Azərbaycan və keçmiş Sovet arxeologiyası elminin inkişafına böyük təsiri olması dənilməzdir. Vaxtilə bu tədqiqatların sovet arxeologiyasının ən böyük nailiyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilməsi də təsadüfi deyil.

Zəhmətkeş alimin 1973-cü ildə "Qobustan" adlı böyük bir əsəri çapdan çıxır. Elmlər Akademiyasının nəşriyyatının iri həcmli albom şəklində çap etdiyi bu kitab Qobustan tədqiqatlarının ilk yekunlarına həsr olunsada, dərin, mənalı və son dərəcə qiymətli-dir. Uzun illər keçməsinə və

Qobustan abidələri üzrə yeni-yeni kitabların, elmi məqalələrin nəşrinə baxmayaraq, İ.Cəfərzadənin "Qobustan" kitabı bu gün də Qobustan barədə ən sanballı və etibarlı elmi mənbə olaraq öz aktuallığını saxlayır. 1999-cu ildə "Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı tədbirlər çərçivəsində İshaq müəllimin "Qobustan" kitabının Azərbaycan və rus dillərində yenidən nəşr edilməsi bunun sübutudur. Onun apardığı tədqiqatların nəticəsində Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik Qobustan abidələri bütün dünyada məşhurlaşmış. Və 2007-ci ildə Qobustan abidələri kompleksi YUNESKO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilib.

Qocaman alim ömrünün son illərində "Qobustanın petroqlifləri" adlı daha bir elmi əsəri uğurla başa çatdırır. Amma çox təəssüf, böyük alimin ölümündən sonra əsər indiyə qədər işıq üzünə həsrət qalır. Bu məqamda onu da qeyd etmək gərəkdir ki, xalqına xidmətdən qürur duyan İshaq Cəfərzadənin ömür-gün yoldaşı Səfiyyə xanımla birgə yazdığı "Abseronun qəbir daşları" adlı əsər çap üçün Elmlər Akademiyasının nəşriyyatına təqdim edilsə də, gecəni-gündüzə qataraq böyük şövlə işlədikləri bu əsərin də taleyi acı olur. Vaxtında işıq üzünə görməyən əsər nəşriyyatın otaqlarında it-bata düşür.

Anadan olmasının 70 və 80 illiyi alimin öz iştirakıyla keçdi, tarixçilərin bayramı kimi qeyd olundu. Növbəti onilliyin tamamınasa İshaq müəllim yetişmədi. 1982-ci il yanvarın 5-də görkəmli alim dünyasını dəyişdi.

Azərbaycanın elə-bir guşəsi tapılmaz ki, illər boyu topladığı misilsiz, zəngin mirası bizə ərməğan edən İshaq Cəfərzadənin ora ayağı dəymə-

miş ola. Amma həqiqətdir ki, onun adı daha çox dünya mədəniyyət xəzinəsini bəzəyən, milli mədəni və mənəvi qururumuz saydığımız Qobustanın daş naxışları, rəsmlərindən söhbət edəndə məxsusi xatırlanır. Zarafat deyil, ömrünün qırx ilini əcdadlarımızın hiss və duyğularını qoruyub saxlayan, yaşadan abidənin tədqiqinə həsr etmişdi. Güman ki, buna görə də Qobustanın yalçın qayaların minilliklərin sirrini ona etibar edib ağır, əziyyətli axtarışlarda etibarlı arxa, söykək yerinə çevrilmişdi. Və bu səbəbdən İshaq müəllimin yerində də duruşunda, yazılarında və şirin söhbətlərində həmişə Qobustanın müdrikiyi, vüqarı, sirlə-sehri sesi duyulurdu...

Seymur Elsever
seymur_elsever@yahoo.com

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.